

Vaizduotė ir filosofijos ištakos

Naglis Kardelis

Glaustai parodant vaizduotės sąvokos raidą pačiose Vakarų filosofijos ištakose, straipsnyje siekiama atkreipti dėmesį į vaizduotės galių ir vaizdžio mąstymo reikšmę Vakarų filosofijos tradicijai. Pradžioje įvedamos dvi pamatinės skirtys: pirmoji – tarp akivaizdybės ir vaizduotės, o antroji – tarp vaizdžio (besiremiančio vaizduotės galiomis) ir diskursyviojo (analitinio, loginio) mąstymo. Teigiama, kad abu šie mąstymo registrai papildo vienas kitą ir kad jie buvo sumaniai derinami jau pačiose filosofijos ištakose – senovės graikų filosofijoje. Pabrėžiama, kad Antikos mąstytojai suvokė tiek vaizduotės svarbą filosofijai, tiek jos keliamus pavojus. Aptariamos *fantazijos* ir *imaginacijos* sąvokos, atkreipiamas dėmesys į šių žodžių etimologiją. Nagrinėjamas ryšys tarp vaizduotės, vaizdo ir atvaizdo sąvokų. Remiantis Herakleito ir Platono tekstais, glaustai parodoma, kaip Antikos mąstytojai suvokė santykį tarp *teorijos*, teorinės pasaulio *žiūros*, kuriai būdingas į išorę nukreiptas žvilgsnis, ir *vaizduotės*, kuriai būdingas į vidinį pasaulį nukreiptas žvilgsnis. Atkreipiamas dėmesys į kontrasto tarp fantastikos ir eikastikos nusakymą Platono dialoge *Sofistas*. Teigiama, kad Antikos mąstytojai vaizduotę siejo su pasyviosiomis sąmonės būsenomis, tarpinėmis tarp budėjimo, kuriam būdingas grynas aktyvumas bei teorinis sąmonės nukreiptumas į išorę, ir miego, kurio metu sapnuojantį žmogų užklumpa pasyvūs sapno „vaizdiniai“. Akcentuojamas pasyviųjų ir aktyviųjų elementų susipynimas žmogaus, kuris vaizdija nemiegodamas, sąmonėje, atkreipiamas dėmesys į heuristines vaizduotės galias. Pabrėžiant vaizdžiųjų ir diskursyviųjų elementų sąveikos Antikos ir Viduramžių filosofų mąstyme, ypač Platono filosofijoje, svarbą, kartu paminima, jog vaizduotė buvo suvokiama kaip svarbi pačiam pažinimo ir mąstymo procesui. Atkreipiamas dėmesys į etimologines sąsajas tarp reiškinių (*fenomeno*) ir vaizduotės (*fantazijos*). Trumpai aptariama kataliptinės vaizduotės sąvoka stoikų filosofijoje, išryškinama jos svarba stoikų pažinimo teorijai. Glaustai apibūdinama vaizduotės ir vaizdžio mąstymo reikšmė neoplatonizmo filosofijoje. Atkreipiamas dėmesys į sąsajas tarp vaizduotės ir abstrakcijos teorijos (pastarąją priešinant iliuminacijos teorijai) Viduramžių filosofijoje. Atskleidžiamos sąsajos tarp vaizduotės sąvokos ir techninių *fantazijos*, *fantazmo* ir *atsigręžimo į fantazmus* sąvokų šv. Tomo Akviniečio epistemologijoje. Straipsnio pabaigoje daroma išvada, kad vaizduotės sąvoka, kuri Vakarų filosofijos istorijoje turi itin daug reikšmių, parodančių paties vaizduotės reiškinių, *fantazijos fenomeno*, daugiareikšmiškumą, yra svarbi pačios filosofinio mąstymo prigimties ir Vakarų filosofijos ištakų suvokimui.

Pagrindiniai žodžiai: filosofija, vaizduotė, vaizdas, atvaizdas, vaizdusis mąstymas, diskursyvusis mąstymas, fantazija, imaginacija, fantazmas, kataliptinė vaizduotė, atsigręžimas į fantazmus, mimezė, fantastika, eikastika, fenomenas, budėjimas, miegas, sapnas, Antikos filosofija, Viduramžių filosofija, Herakleitas, Platonas, šv. Augustinas, šv. Tomas Akvinietis, stoikai, neoplatonikai

Filosofinis mąstymas tarp akivaizybės ir vaizduotės: įvadinės pastabos

Vakarų filosofijos projekto kūrėjai graikai filosofiją suvokė kaip išminties meilę. Šioje sampratoje atsispindi dvi nuostatos. Pirmoji – tai apsisprendimas mylėti ne šiaip kokius nors laikinus dalykus, o tai, kas nelygstamai ir amžinai vertinga, kartu suvokiant, jog amžinųjų vertybių išvalga prieinama ne bet kam, o tik išmintingam žmogui. Antroji – tai kuklus pripažinimas, kad tobulai išmintingi yra tik dievai, o mirtingos būtybės, kurios tobulos dieviškos išminties niekada negali įgyti tuo laipsniu, kuriuo ją turi dievai, vis dėlto galinčios – ir net privalančios – išminties siekti tiek, kiek joms leidžia jų netobula mirtinga prigimtis.

Šis išminties siekis ir nusakomas kaip *išminties meilė*. Helėnai buvo įsitikinę, kad išminties siekiantis žmogus, net ir neįgydamas tobulos dieviškos išminties, vis dėlto pajėgia visa savo esybe, o ypač mąstymu, pajauti ir patirti, kad jis neabejotinai – *akivaizdžiai* – prisiliečia prie išminties, ilgainiui įgydamas vis didesnę dalį išmintyje ir, sakytume, savo įgyta išmintimi tapdamas vis turtingesnis. Apie tokį turtėjimą išmintimi ir kalba Platonas, dialoge *Puota* pasakodamas filosofinį mitą apie pusdievį Erotą – kiekvieno tikro išminties mylėtojo provaizdį ir mitinį pirmtaką: būdamas Poro (Ištekliaus) ir Penijos (Skurdybės) sūnus, Erotas aistringai, iš tiesų *erotiškai*, siekia jam paveldėjimo teise priklausančių išminties turtų, nors yra pasmerktas niekada neįgyti jų visų, o tik tam tikrą – ilgainiui *vis didesnę* – dalį.¹ Kaip ir Erotas, kuris visada pasilieka kelyje, kiekvienas tikras filosofas taip pat pasmerktas niekada nepabaigti savosios filosofinės kelionės (Kardelis 2007, p. 97–102): panašiai kaip ir šis Platono dialogo pusdievis, kiekvienas tikras filosofas drįsta pripažinti, kad jis nėra dieviškas išminčius, o tik myli išmintį ir *erotiškai* jos siekia.

Išminties mylėtojui, savo gyvenimo kelyje vis labiau prisiliečiančiam prie išminties ir tobulėjančiam išmintimi, amžini ir nelygstamai vertingi dalykai atsiskleidžia kaip absoliučiai tikri, ir šis absoliutus jų tikrumas pasirodo kaip tiesos pažinimo *akivaizdumas*. Kiekvienam, kuris atkakliai siekia tiesos ir iš tiesų myli išmintį, visi tikri ir amžini dalykai apsieiškia kaip daugiau ar mažiau akivaizdūs – akivaizdūs būtent *tuo laipsniu*, kuriuo filosofas yra įgijęs išminties. Bet kadangi žmogus niekada netampa dievu, o visada išlieka tik mirtinga, savosios mirtingos prigimties apribota būtybe, neišvengiamai ir jo išmintis lieka vienaip ar kitaip apribota jo mirtingos prigimties ir žmogiškųjų galimybių horizonto.

Būtent čia ir atsiskleidžia netikėta *akivaizybės* ir *vaizduotės* dialektika: *akivaizdžiai* – kaip pažintos tiesos *akivaizdybę* – turėdamas tik dalį išminties, o ne visą išmintį, filosofas privalo ne tik mąstyti, bet ir *įsivaizduoti*, o dar tiksliau tariant –

¹ Plat. *Symp.* 203b–204b. Išsamų Vytauto Ališausko komentarą *ad locum* žr.: Platonas. 2000. *Puota, arba Apie meilę*. Iš graikų k. vertė Tatjana Aleknienė. Paaiškinimus parašė, bibliografiją ir rodykles sudarė Vytautas Ališauskas. Vilnius: Aidai, p. 162–164.

įsivaizduoti mąstymu, įsivaizduoti savuoju proto žvilgsniu, kaip jis galėtų pasiekti dar daugiau išminties ir įgyti dar didesnę amžinų ir nelygstamai vertingų dalykų *akivaizdumo* laipsnį. Juk filosofo vaizduotė – tai visų pirma *paties mąstymo vaizduotė*, gebėjimas proto akimis *įsivaizduoti* visus įmanomus minties kelius, kuriais būtų galima keliauti į tobulos išminties tikslą, kuris, deja, mirtingajam iki galo nepasiekiamas. Filosofinė išminties mylėtojo vaizduotė – tai visų įmanomų minties kelionės galimybių numatymo galia, pajėgumas įžvelgti tai, kas galėtų tapti įmanoma ne tuščių žmogiškų fantazijų, o akivaizdžios tikrovės srityje. Užtuot plevenusi minties chimera ir efemerišku fantazmų debesyse, filosofinė vaizduotė yra tvirtai įsišaknijusi į akivaizdybę, į tai, kas akivaizdžiai tikra, teisinga ir vertinga, į tai, kas patikrinta laiko ir kadaise taip pat akivaizdžiai pamatyta kitų išminties mylėtojų akimis.

Vaizdusis ir diskursyvusis mąstymas

Prieš pradėdant analizuoti vaizduotės sąvokos raidą Vakarų filosofijoje, būtina įvesti skirtį tarp vaizdžio ir diskursyviojo mąstymo.² Nors vaizdusis mąstymas pats savaime toli gražu nėra vien vaizduotė, jis remiasi vaizduotės galiomis ir be jų iš viso nėra įmanomas. Vaizdusis mąstymas plačiai remiasi analogijomis, metaforomis ir simboliais, jam būdingas netiesinis, kūrybingai nenuoseklus minties judėjimas. Vaizdžiuoju mąstymu besiremiančiam filosofui jo mintijimo rezultatai išsiskleidžia inteligibiliomis panoraminiais vaizdais, kurių prasmė negali būti iki galo suvokiama tiesiogiai bei vienprasmėms ir kurie negali būti lengvai išversti į logiškai formuluojamą teiginių kalbą. Vaizdusis mąstymas visuomet susijęs su intuicija ir emocijomis, tačiau geba suteikti joms daugiau ar mažiau aiškios minties formą. Vaizdžiajam mąstymui būdingas asociatyvumas, leidžiantis greitai pagauti tokius prasminius ryšius, kurie negali būti išmąstyti ar „išskaičiuoti“ vien racionaliai, tiesiniu diskursyviuoju mąstymu. Be to, vaizdusis mąstymas visuomet įtraukia tam tikrą iracionalių elementų, praturtinančių racionalias mąstymo galias, kiekį: grynasis, arba siaurasis, racionalumas, kurį paprastai siejame su diskursyviuoju mąstymu, praturtintas iracionaliaisiais elementais, kylančiais iš vaizdžio mąstymo srities, sakytume, tampa dar „racionalėnis“ ir intelektine prasme pajėgesnis. Vaizdusis mąstymas savo prigimtimi yra veikiau sintetinis nei analizuojantis.

Diskursyvusis mąstymas, skirtingai nei vaizdusis, yra nuoseklus, griežtai logiškas ir analitiškas. Filosofo, mąstančio diskursyviuoju mąstymo režimu, mintis juda tiesiškai, tam tikra aiškiai nubrėžta trajektorija, nuo vieno tiksliai formuluojamo argumento prie kito. Diskursyvusis mąstymas operuoja tiesioginėmis, o ne perkeltinėmis sąvokų reikšmėmis, jam svetima metaforos ir simbolio stichija. Tai perregimai skaid-

² Išsamiau ši skirtis analizuojama jau cituotoje mano knygoje: Kardelis, Naglis. 2007. *Vienovės įžvalga Platono filosofijoje*. Vilnius: Versus aureus, p. 167–177.

rus, nuosekliai ir tiksliai skaičiuojantis mąstymas, nepakenčiantis minties miglotumo ir daugiareikšmiškumo. Jei diskursyvusis mąstymas pernelyg užgožia vaizdų, filosofinė mintis praranda intuicijos – intuityvios nuojautos ir intuityvios pagavos – galią, pavirsdama vien formaliu loginiu skaičiavimu, kuris formos požiūriu nepriekaištingas, bet turinio atžvilgiu neretai atsiskleidžia kaip visiškai sterilus. Savo prigimtimi diskursyvusis mąstymas yra analitinis, o ne sintetinis: jis geba analitiškai ardyti sąvokas ir teiginius, tokiu būdu jas „paaiškindamas“, „pateisindamas“ arba logiškai dekonstruodamas, tačiau jam gana svetimas spontaniškos kūrybos gaivalas, gebėjimas gimdyti turiningą filosofinę mintį.

Abu šie mąstymo registrai puikiai papildoma vienas kitą, nes kiekvienas iš jų turi tai, ko stokoja kitas. Nuomonę, kad žmogaus mąstymas yra sudarytas tarsi iš dviejų registrų, patvirtina ne tik kasdienė patirtis ir pati filosofijos istorija, kurioje vieni mąstytojai atsiskleidžia kaip stiprūs būtent vaizdžiuoju mąstymu, o kiti – diskursyviau, bet ir neurofiziologijos duomenys: dešinysis smegenų pusrutulis lemia gebėjimą suvokti vaizdus, orientuotis erdvėje ir interpretuoti sudėtingas topologines struktūras, iššifruoti subtilias emocines būsenas bei suvokti muziką, tuo tarpu kairysis pusrutulis lemia gebėjimą rišliai kalbėti, skaičiuoti ir logiškai mąstyti. Būtent dešiniojo smegenų pusrutulio dominavimas, kuris, beje, yra susijęs su kairiarankiškumu, paprastai lemia didesnius kūrybinius gebėjimus neverbalinėje srityje. Daugumos žmonių dominuojantis yra kairysis pusrutulis, lemiantis lingvistines, logines bei skaičiavimo kompetencijas ir susijęs su dešinarankiškumu.

Vaizdžiojo ir diskursyviojo mąstymo registrai buvo subtiliai derinami jau pačiose Vakarų filosofijos ištakose – senovės graikų filosofijoje. Antai skaitydami Herakleito fragmentus matome, kad savo išvalgas šis mąstytojas kartais perteikia kaip minties vaizdus, įkrautus analogijos, metaforos ir simbolio energija, o kartais – kaip diskursyviai formuluojamus teiginius, kuriuos būtina suvokti tiesiogiai ir vienareikšmiškai. Ši mąstymo registrų derinimo tendencija pastebima ir daugumos kitų filosofų ikisokratikų tekstuose.

Vis dėlto įdomiausiu, išpūdingiausiu ir heuristine prasme pajėgiausiu būdu vaizdus ir diskursyvusis mąstymo registrai derinami Platono filosofijoje. Platoniškoji dialektika atstovauja mąstymo diskursyvumui, tuo tarpu idėjų (eidų) išvalga proto žvilgsniu modeliuojama pagal regėjimo kūno akimis provaizdį: būtina pabrėžti, kad net patys graikiški žodžiai *idea* ir *eidos*, kuriais Platonas įvardija tikruosius esinius, atsiveriančius proto akims, etimologiškai susiję su lietuviškais žodžiais *veidas*, *vaizdas*, *at-vaizdas*, *pa-vyzdys*, *pro-vaizdis*, *aki-vaizdybė* ir, be abejo, *vaizduotė*. Nors eidus, anot Platono, mąstytojui atveria toli gražu ne šiaip vaizduotė, o treniruoto teorinio mąstymo gebėjimas išvelgti tai, kas nematoma kūno akims, įstabi yra jau vien pati aplinkybė, kad Platonas antjuslinį abstraktybių patyrimą *analogiškai* nusako remdamasis būtent *regos*, o ne kurios nors kitos juslės provaizdžiu.

Eidų regėjimas protu tikrai nėra tuščias fantazavimas, bet ir pati vaizduotės – gebėjimo mintyse regėti idealiai juslinius ar antjuslinius *vaizdus* – galia taip pat ne visuomet susijusi tik su neegzistuojančių chimerų vaizdavimusi ar vaizdijimu: pati vaizduotė, kaip galbūt pasakytų ir pats Platonas, yra pajėgi brėžti heuristiškai vaisingas analogijas tarp regimų ir neregimų, juslinių ir antjuslinių dalykų.

Vaizduotės svarba ir jos keliami pavojai

Jau Antikos mąstytojai suvokė vaizduotės ambivalentiškumą – tiek jos svarbą filosofiniam mąstymui, tiek ir keliamus pavojus, ypač jei vaizduotė siautėja nežabotai. Jos galia atspindėti tikrovę ir kurti logiškai įmanomus alternatyvius tikrovės vaizdus neretai išvirsta į besaikę realaus pasaulio simuliaciją, kuomet simuliakrų skraistė uždengia ir užgožia tikrojo pasaulio vaizdą.

Verta atkreipti dėmesį į tai, kad *vaizduotę* reiškiantis graikiškas žodis *phantasia* yra tos pat šaknies, kaip ir žodis *phainomenon*, reiškiantis *reiškinį*. Nors pats savaime reiškiny nebūtinai yra iliuzija, jį graikų filosofai suvokė kaip stokojančią stabilumo ir tvarumo, būdingo tikroviškam esiniui – *to on* (daugiskaita – *ta onta*; iš čia kilo ir pats *ontologijos* – būti nagrinėjančios filosofinės disciplinos – terminas). Filosofinė skirtis tarp tvarių, laiko tėkmėje išliekančių esinių (*ta onta*) ir praeinančių, efemeriškų reiškinių (*ta phainomena*) yra pamatinė visoje senovės graikų filosofijoje, pradedant jau nuo ikisokratikų. Įdomu ir tai, kad žodis *phainomenon*, kaip rodo jo etimologija, iš pradžių reiškė būtent *optinį* reiškinį ir tik vėliau pradėjo reikšti bet kokios prigimties reiškinį: panašiai kaip lietuviškas daiktavardis *reiškinys* yra bendrašaknis būdvardžiui *ryškus*, taip ir graikiškasis *phainomenon* slepia šaknį *pha-*, lengvai įžvelgiamą žodyje *phōs* „šviesa“ (plg. ir iš pastarojo kilusį tarptautinį žodį *fotografija*, kurio pažodinė reikšmė – *šviesoraštis*).³

Pirmąpradė optinė fenomeno prigimtis aiškiai parodo jo sąsajas su vaizduotės veikimu: panašiai kaip *vaizduotėje* iškyla įvairūs įsivaizduojami *vaizdai* (nors šiaip, be abejo, įmanoma kuo puikiau įsivaizduoti ir kitokios juslinės prigimties vaizdinius, antai garsus, kvapus, prisilietimus, skonį ir pan.), taip ir *tikroje tikrovėje*, kuri nėra *įsivaizduojama* mintyse, o *akivaizdžiai* stovi prieš akis, iškyla ir pranyksta tiesiogine ir perkeltine prasme skirtingo ryškumo reiškiniai, kurie stokoja stabiliems esiniams būdingo tvarumo, bet toli gražu nėra iliuzija.

Senosios graikų filosofijos atžvilgiu tolimoje ateityje, bet aiškiai besiremdamas heleniškąja mąstymo tradicija, didysis vokiečių mąstytojas Schopenhaueris apie patį

³ Platesnius mano svarstymus apie šias sąsajas žr.: Kardelis, Naglis. 2010. Poetinė Arato *Reiškinų* visata. In: *Aratas. Reiškiniai*. Iš graikų kalbos vertė, komentarą parašė, planą, bibliografiją ir rodykles sudarė Paulius Garbačiauskas. Baigiamąjį straipsnį parašė Naglis Kardelis. Vilnius: Aidai, p. 247–251. Taip pat žr. šį jau tapusį klasika veikalą: Prier, R. A. 1989. *Thauma Idesthai: The Phenomenology of Sight and Appearance in Archaic Greek*. Tallahassee: University Presses of Florida, p. 22–23; 41–44; 55–64, ypač p. 63.

pasaulį kalbės kaip apie valią ir *reiškinį*, pastarąjį suvokdamas ne kaip *subjektyvų* vaizdinį, besireiškiantį subjektyviai vaizduotei, o kaip *objektyvų* vaizdinį, kylantį iš kosminės vaizduotės veikimo ir sukuriantį vadinamosios objektyvios tikrovės realumo išpūdį: netgi tai, ką regime prieš savo akis kaip esą *akivaizdų*, o ne šiaip mintyse *įsivaizduojamą* dalyką, anot Schopenhauerio, yra konkrečius mąstymo ir vaizdavimosi subjektus pranokstančios viršasmninės vaizduotės veikimo vaisius.

Pabrėždami individualios vaizduotės, *phantasia*, iliuziškumą bei sapnui artimą jos prigimtį, graikų mąstytojai ją priešino budėjimo būsenai, nemiegančios sąmonės aktyvumui. Antai Herakleitas teigė, jog nemiegantieji regi vieną ir tą pačią pasaulio tvarką (*kosmos*), kitaip sakant, *tą patį pasaulį*, bendrą visiems, tuo tarpu kiekvienas miegantysis atsigręžia į nuosavą sapno iliuzijos pasaulį.⁴ Ši teiginį galima suvokti ne tik tiesiogine, bet ir perkeltine reikšme: net ir tie, kurie šiaip nemiega, bet gyvendami ir mąstydami stokoja sąmonės budrumo ir aiškumo, nepajėgia išvelgti pasaulio tokio, koks jis yra iš tiesų, o savo mintyse kuria įvairias idiosinkraziškas iliuzijas bei iliuzines tikrovės reprezentacijas, kurios kiekvieno šitaip mąstančio žmogaus kuriamos skirtingai ir šiuo skirtingumu labai primena asmenines, kitiems subjektams neprieinamas sapno valdas. Skirtingai nei kitų kultūrų atstovai, senovės graikai sapnų nevertino, sapnavimą dažnai prilygindami mažajai mirčiai, o Hipnas (Miegas) ir Tanatas (Mirtis) graikų mitologijoje buvo vaizduojami sparnuoti broliai.⁵ Objektyvios tikrovės srityje nekintamiems ir griežtąja prasme tikroviškiems esiniams, *ta onta*, priešindami praeinančius reiškinius, *ta phainomena*, helenai ir pačioje subjektyvios sąmonės veikimo plotmėje tikroviškas, aiškios ir budrios sąmonės mąstomas mintis buvo linkę griežtai skirti nuo vangaus ar migloto mąstymo mąstomų (tiksliau tariant – vien *įsivaizduojamų*) iliuzinių vaizdinių, primenančių sapnus.

Nors graikų mąstytojai nuolat išpėja apie nežabotos, į sapno pelkę įklampusios vaizduotės keliamus pavojus, skaitydami jų tekstus galime įsitikinti, kad heleniško tipo filosofija steigama ant pamatų, kuriuos apreiškia *rega*, anot Platono, pati aiškiausia ir skaidriausia iš juslių: *vaizdų* – tiek juslinių, tiek antjuslinių – regėjimas fizinėmis ir proto akimis ir filosofinis tokio regėjimo apmąstymas graikų filosofijoje ilgainiui atveda prie platoniškosios *eidų* (savitą esinio konfiguraciją paliudijančių *veidų-vaizdų*, pagal kuriuos atpažįstami substanciniai individai) žiūros.

Būtina pastebėti, kad objektyvioji Platono eidetika praslinkus beveik pustrėčio tūkstančio metų netiesiogiai ir tartum dideliu aplinkkeliu atveda prie fenomenologijos projekto – huserliškosios eidetikos, kurią galėtume pavadinti subjektyviaja eidetika, nors ji jokiū būdu nėra išsigalvota, iliuzinė, nes pačioje subjektyvybėje ji atranda

⁴ DK 89 = MA 7: „Ovyje būnantiems yra viena ir bendra [pasaulio] sąranga, o kiekvienas miegantis nususuka į savišką“ (Manto Adomėno vertimas cituojamas pagal: Hērakleitas. 1995. *Fragmentai*. Graikišką tekstą parengė, vertė, įvadą ir komentarus parašė Mantas Adomėnas. Vilnius: Aidai, p. 37; taip pat žr. vertėjo komentarą *ad locum*, p. 110–112).

⁵ Apie Hipną, Tanatą ir kitus sparnuotus dievus bei deives, susijusius su mirtimi, miegu ir kitomis panašiomis sielos būsenomis, žr.: Vermeule, Emily. 1981. *Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.

savojo objektyvumo pamatus: huserliškasis fenomenas (kurio pats egzistavimas ar neegzistavimas fenomenologijoje laikomas problemišku dalyku – todėl ir pabrėžiama, jog būtina *susilaikyti* nuo tvirtinimo apie sąmonės stebimo fenomeno egzistavimą ar neegzistavimą) pritaikius redukcijos procedūrą galų gale atveda prie eidetinio stebinio, kuris suvokiamas kaip subjektyvus, tačiau subjektyvybės plotmėje savaip „objektyvus“, *patikimai stebimas* stebinys. Nesunku pastebėti, kad eidetiniai stebiniai Husserlio fenomenologijoje šiek tiek primena eidus Platono filosofijoje, nors ir nėra suvokiami kaip griežtąja prasme objektyvūs.

Filosofijos sąsają su vaizdo regėjimu puikiai parodo graikiškoji *teorijos*, teorinės žiūros (*theōria*) samprata, kuri itin detalai išplėtota Platono dialoguose. Pasitelkiant labai vykusį *matančio mąstymo* terminą, kurį, aptardamas helenų filosofijos prigimtį, yra įvedęs Arvydas Šliogeris,⁶ galima teigti, kad Vakarų filosofija apskritai niekada nebūtų gimusi be šalto, skaidraus, nesuinteresuoto žvilgsnio, nukreipto į išorinį pasaulį – iš pradžių į juslinius fenomenus, o vėliau ir į abstrakčias antjuslinės tikrovės sritis, į nekintamų esinių, tokių kaip Platono eidai, karaliją. Kaip rodo Herakleito, Platono ir kitų graikų mąstytojų tekstai, teorinę žiūrą graikai suvokė kaip kreipiančią į išorinį pasaulį, ypač į nekintamus esinius, tuo tarpu vaizduotė, *phantasia*, buvo suvokiama arba kaip efemeriškų išorinio pasaulio reiškinių stebėjimas, arba kaip žvilgsnis, nukreiptas į vidinį pasaulį.

Vaizduotė Antikos mąstytojai siejo su pasyviosiomis sąmonės būsenomis, tarpinėmis tarp budėjimo, kuriam būdingas grynasis sąmonės aktyvumas bei teorinio žvilgsnio nukreiptumas į išorinę, ir miego, kurio metu sapnuojanti žmogų užklumpa pasyvūs sapno „vaizdiniai“. Skaitant filosofinius graikų tekstus susidaro įspūdis, kad, helenų supratimu, pasyvieji ir aktyvieji sąmonės elementai savitu būdu susipina žmogaus, kuris nei tiesiogine prasme sapnuoja, nei griežtąja budi, o veikia vaizdija nemiegodamas, sąmonėje. Būtent aplinkybė, kad vaizduotės galios stipriausiai pasireiškia sąmonės būsenose, tarpinėse tarp sapno ir budėjimo, lemia didelę vaizduotės reikšmę kūrybai – tai suvokė jau graikai. Vaizduotės artimumas sapnui lemia jos spontaniškumą, be kurio neįmanoma jokia kūryba, o jos giminystė budėjimui savo ruožtu lemia tai, kad vaizduotės spontaniškumas – jei tik vaizduotė nėra nežabota ir klejojanti – yra suvaldomas, įgyja tam tikrą kūrybos gaivalus disciplinuojančią formą, be kurios jokia tikra kūryba taip pat nėra įmanoma.

Tad vaizduotei būdingas *pasyvus aktyvumas* – tuo ji, viena vertus, skiriasi nuo *aktyvios* teorinės žiūros, besiremiančios budėjimo galiomis, ir, kita vertus, nuo visiškai *pasyvaus* sapno, kada žmogui miegant prieš užmerktas jo akis iškyla sąmonės nekontroliuojami sapno reginiai.

Dialoge *Sofistas* Platonas brėžia įdomią skirtį tarp *fantastikos* (*phantastikē*, *phantasia*) ir *eikastikos* (*eikastikē*, *eikasia*)⁷: fantastika nusakoma kaip toks vaizdi-

⁶ *Matančio mąstymo* bei *mąstančio matymo* terminus Arvydas Šliogeris vartoja daugelyje savo veikalų, bet filosofiniu požiūriu giliausiai jie pagrindžiami *Transcendencijos tyloje*. Vilnius: Pradai, 1996.

⁷ Plat. *Soph.* 235d-236c.

jimo būdas, kai įsivaizduojami vaizdiniai tik *atrodo*, bet iš tiesų *nėra* panašūs į atvaizduojamą pavyzdį, tuo tarpu eikastika – kaip toks būdas, kai vaizdiniai išoriškai *neatrodo*, bet, pažvelgus giliau, atsiskleidžia kaip iš tiesų panašūs į savąjį pavyzdį. Kitaip tariant, vaizduotės objektui geriau iš tiesų *būti* panašiam į tikrovišką esinį, nors ir *neatrodyti* į jį panašiam, nei *atrodyti*, bet iš tiesų *nebūti* panašiam. Sakytume, Platonas nubrėžia skirtį pačios vaizduotės viduje, jos teritorijoje, „teisingą“ vaizdijimo ir tikrovės reprezentacijos būdą atskirdamas nuo „neteisingo“, paremto grynąja simuliacija.

Vaizduotės santykio su menine kūryba atžvilgiu Platono požiūris radikaliai skiriasi nuo Aristotelio požiūrio, kuris išsakomas jo teoriniuose traktatuose *Poetika* ir *Retorika*: Platonas pabrėžia meninės kūrybos ryšį su būtimi, tiesa ir gėriu, eikastinį meno kūrinio artimumą tikrovei vertės požiūriu išskeldamas virš fantastinės simuliacijos galios, nuo kurios priklauso psichologinis kūrinio įtaigumas, o Aristotelis, išryškindamas meno prigimties autonomiškumą ontologinės tikrovės atžvilgiu, akcentuoja būtent meninės įtaigos svarbą (Kardelis 2010, p. 31–32). Anot Platono, jau geriau, kad meno kūrinys iš tiesų būtų daugiau ar mažiau tikroviškas savojo pavyzdžio atvaizdas, *eikōn* (iš pastarojo daiktavardžio kilo ir mūsų žodis *ikona*, be to, tos pačios šaknies yra ir minėti žodžiai *eikastikē*, *eikasias*), nors išoriškai ir neatrodytų panašus į pavyzdį (todėl akivaizdu, šiek tiek stokotų meninės įtaigos) nei būtų įtaigiai apgaulingas tikroviškų dalykų simuliuotojas. Tuo tarpu Aristotelis buvo įsitikinęs, kad meninės kūrybos srityje svarbus ne realus tikrovės ir faktinės dalykų padėties atitikimas, o psichologiniu įtaigumu pagrįsta grynoji meninio išpūdzio galia.

Platonas ir kiti graikų mąstytojai įžvelgė, kad pernelyg lakios vaizduotės žmogus gali paprasčiausiai *fantazuoti* – kurti vien sąmonėje egzistuojančias chimeras, kurios neturi jokio arba beveik jokio ryšio su ontologine tikrove. Tuo tarpu disciplinuota, saikingai proto kontroliuojama vaizduotė, anot graikų, leidžia žmogui įsivaizduoti tokius dalykus, kurie, nors ir tiesiogine prasme neegzistuojantys, vis dėlto iš esmės *galėtų egzistuoti*. Toks vaizduotės tipas kuria ne grynuosius simuliakrus, o, sakytume, pakankamai realistinius *ikoninius ontologinės tikrovės atvaizdus*, logiškai įmanomus *analoginius tikroviškų esinių modelius*, kurie galėtų būti įkūnyti kokiame nors galime pasaulyje. Eikastinėmis galiomis besiremianti, bet į grynosios fantastikos sferą nenupuolanti vaizduotė leidžia suvokti, koks *galėtų* būti pasaulis, ji leidžia konstruoti logiškai įmanomas tikrovės ir tikroviškų esinių alternatyvas.

Eikastinis vaizduotės tipas glaudžiai susijęs su tikrovės pamėgdžiojimu – *mimēsis*: žmogus, vaizdijantis ne fantastiniu, o eikastiniu režimu, savo mintyse geba pamėgdžioti ne tik pačią tikrovę, bet ir logiškai įmanomas jos alternatyvas, realias tikrovės galimybes, kurios gali būti įkūnytos jei ne pačioje tikrovėje, tai bent tikroviškame, ontologinio melo išvengiančiame mene.

Būtent fantastikos ir eikastikos skirties plotmėje tampa svarbi *imaginacijos* sąvoka. Pastarasis terminas kilęs jau ne iš graikiško, o iš lotyniško žodžio: daiktavardis

imaginatio, reiškiantis vaizduotę kaip atvaizdų kūrimą mintyse, kitaip sakant, (at)vaizdijimą ir (at)vaizdavimą, yra padarytas iš žodžio *imago* „atvaizdas“, turinčio tą pačią semantiką, kaip ir graikiškasis *eikōn*. Skirtis tarp fantazijos ir imaginacijos beveik tiksliai atitinka minėtą platoniskąją skirtį į tarp fantastikos ir eikastikos. Ši skirtis atsispindi ir atitinkamų naujosios kalbose vartojamų žodžių konotacijų skirtumuose. Antai anglų kalbos daiktavardis *fantasy* akivaizdžiai turi visiškai kitokią konotaciją nei daiktavardis *imagination*: pirmasis žodis neretai reiškia tiesiog tuščią fantazavimą ir grynosios išmonės, pramano sritį (taip pat tam tikrą fantastinės literatūros žanrą, skirtingą nuo mokslinės fantastikos, *science fiction*, žanro), todėl konotuojamas veikiau neigiamai nei teigiamai, tuo tarpu antrasis konotuojamas pozityviai – jis nusako žmogaus gebėjimą kūrybingai mąstyti, mintyse atrasti arba sukurti pakankamai realistines tikrovės alternatyvas, tiesiogiai neegzistuojančias realiame pasaulyje, kurios galėtų būti įkūnytos mene arba – labai pageidautina – ir pačioje tikrovėje.

Vaizduotė ir pažinimas

Antikos ir Viduramžių mąstytojai savo tekstuose atkreipia dėmesį į heuristines vaizduotės potencijas. Kartais vaizduotės galia arba tam tikri šios galios aspektai netgi tiesiogiai ar netiesiogiai tapatinami su pažinimo galia.

Antai stoikai kalba apie *katalēptikē phantasia* – „pagaunančiąją vaizduotę“: stoiškoji epistemologija remiasi pamatine prezumpcija, kad žmogaus pažinimas yra įmanomas ir palyginti patikimas jau vien dėl to, kad žmogaus sąmonė turinti galią pagauti, pagriebti (*katalambanein*) savąjį pažinimo objektą (Frede 2005, p. 298–301). Įdomu tai, kad ši galia įvardijama būtent žodžiu *phantasia*: skirtingai nei Platono dialoguose, kur šis žodis, remiantis skirtimi tarp fantastikos ir eikastikos, konotuojamas gana neigiamai, stoikų pažinimo teorijoje daiktavardžiu *phantasia*, jį patikslinant būdvardžiu *katalēptikē*, nusakoma netgi ne šiaip kokia nors neapibrėžta vaizdijimo galia, o tai, kas, remiantis kasdieniu supratimu, vaizduotei ir paprastam vaizdijimui visiškai priešinga, būtent tikrovės *pažinimo* – ir pakankamai *patikimo* pažinimo – galia.

Panašiai ir Viduramžių filosofijoje, konkrečiai – šv. Tomo Akviniečio epistemologijoje, aptinkame tokias sąvokas, kaip fantazmas (*phantasma*), atsigręžimas į fantazmus (*conversio ad phantasmata, reversio ad phantasmata*) ir pan. Tomistinėje pažinimo teorijoje fantazija, vartojant šį žodį techninio termino reikšme, yra suvokiama ne kaip tuščių iliuzinių vaizdinių kūrimo galia, o kaip žmogaus sieloje idealiųjų įspaudų pavidalu esančių konkrečių idealiai juslinių tikrovės atvaizdų – fantazmų – talpykla: anot, šv. Tomo, žmogaus mąstymas, atsigręžęs į fantazmų, kaip konkrečių juslinės tikrovės atvaizdų žmogaus sieloje, sritį, abstrakcijos būdu atitraukia (abstrahuoja) nuo konkretybių tai, kas pažįstamiems objektams esminga, šitaip leisdamas netiesiogiai ir netobulai pažinti konkretybes per jų dalyvavimą gimininėse ir rūšinėse bendrybėse.

Skirtingai nei šv. Augustino raštuose aptinkama iluminacinė pažinimo teorija, numananti, kad žmogiškasis pažinimas iš viso įmanomas tik dėl to, kad žmogaus siela iš anksto yra Dievo nušviesta (iluminuota) iš vidaus, sakytume, paties žmogaus Kūrėjo iš anksto atgamtiškai parengta pažinti gamtinę ir atgamtinę sritis, abstrakcijos procedūros svarbą iškelianti šv. Tomo epistemologija remiasi žmogiškojo pažinimo, nukreipto į gamtinio pasaulio tyrimą, autonomijos prezumpcija.

Galėtume net pasakyti, kad, šv. Tomo Akviniečio įsitikinimu, žmogiškajam pažinimui – bent jau tol, kol jis nukreiptas į gamtinę, o ne į atgamtinę sritį – visiškai pakanka tos šviesos, kuri sklinda iš paties gamtinio reiškinio (dar kartą primename jau anksčiau minėtas sąsajas tarp *phantasia*, *phainomenon* ir *phōs*, t. y. tarp *vaizduotės*, *reiškinio* ir *šviesos*, taip pat sąsają tarp *reiškinio* ir *ryškumo*), tuo tarpu šv. Augustinas manė, kad žmogiškajam pažinimui yra absoliučiai būtina ir kūno akims neregima dieviškoji šviesa, iš vidaus nušviečianti žmogaus mąstymą ir leidžianti jam pažinti ne tik dieviškuosius dalykus, bet ir patį gamtos pasaulį: jei ši kūno juslėms neprieinama dieviškoji šviesa nenutviektų žmogaus mąstymo iš vidaus, net ir labai ryški reiškinio šviesa, sklindanti iš išorės, nepajėgtų išsklaidyti žmogiškojo nežinojimo tamsybių ir žmogaus mąstymui būdingo prigimtinio tamsumo.

Ryšys tarp vaizduotės galių ir žmogaus intelekto veikimo įdomiai aiškinamas ir neoplatonikų, ypač Plotino, Porfirijo ir Proklo, raštuose: sąsajos tarp vaizduotės ir mąstymo neoplatonizmo tradicijoje įgyja sudėtingų epistemologinių struktūrų pavidalus – ypač tuomet, kai kalbama apie skirtingus hierarchinius tikrovės lygmenis ir įvedamos subtilios, nors neretai ir labai mitologiškai atrodančios skirtys tarp *mąstančiųjų dievų*, *mąstomųjų dievų* ir *dievų*, kurie tuo pat metu yra ir *mąstantieji*, ir *mąstomieji*. Sudėtinguose tikrovės pažinimo, į kurį įsitraukia skirtingo ontologinio statuso būtybės – įvairaus rango dievai, pusdieviai ir žmonės, modeliuose pats pažinimas suvokiamas veikiau kaip kontempliacijos, intuityvios meditacijos, susijusios su vaizduotės veikimu, procesas nei griežtai racionali proto veikla. Kadangi pati įvairiais emanaciniais lygmenimis išsisluoksniavusi tikrovė neoplatonikų buvo suvokiama kaip įvairių būtybių mąstymo ir vaizdijimo procesas bei rezultatas tuo pat metu, vaizduotė – nesvarbu, kaip suvoktume tikrąją jos prigimtį – jų buvo laikoma pačios ontologinės tikrovės, o ne vien fantastinių chimėrų kūrimo įrankiu.

* * *

Vaizduotės sampratos, aptinkamos Antikos ir Viduramžių mąstytojų veikaluose, įvairiais pavidalais buvo plėtojamos ir visoje vėlesnėje Vakarų filosofijoje. Akivaizdu, jog dauguma vaizduotės teorijų, egzistuojančių vakarietiškoje mąstymo tradicijoje, turi atitikmenų ir Rytų mąstyme, bet tai jau būtų atskira tema.

Šio straipsnio pabaigoje lieka tik daryti išvadą, kad pati vaizduotės sąvoka Vakarų filosofijos istorijoje turi itin daug reikšmių, kurios atskleidžia paties vaizduotės

reiškinio, konceptualiai, istoriškai ir kultūriškai itin *ryškaus reiškimo* – paties *fantazijos fenomeno* – daugiareikšmiškumą, kurio bent iš dalies neaprėpus ir įdėmiai neapmaščius, neįmanoma tinkamai suvokti netgi pačios filosofinio mąstymo prigimties ir Vakarų filosofijos giliausiųjų ištakų.

Literatūra

Frede, M. 2005. Stoic Epistemology. In: K. Algra et al. (eds.). *The Cambridge History of Hellenistic Philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 298–301.

Kardelis, Naglis. 2007. *Vienovės įžvalga Platono filosofijoje*. Vilnius: Versus aureus.

Kardelis, Naglis. 2010. Antikinė estetika. In: *Estetikos enciklopedija*. Sudarė Juozas Mureika. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, p. 31–32.

Imagination and the Origins of Philosophy

Summary

Keywords: philosophy, philosophy of Classical Antiquity, Medieval philosophy, imagination, fantasy, view, image, icon, visual (imaginative) thinking, discursive thinking, phantasm, mimesis, phenomenon, waking states of consciousness, dreaming states of consciousness, Heraclitus, Plato, Aristotle, St. Augustine. St. Thomas Aquinas, Stoicism, Neoplatonism

The author of the article examines some aspects of the role of imagination in the beginnings of Western philosophy. Starting from the distinction between the imaginative and the self-evident, he turns his attention to the dialectical interplay between these two poles of philosophical thinking, bringing to the fore the similarity between the Lithuanian word for imagination, *vaizduotė*, and that for the self-evident, *akivaizdybė*, the similarity that is very relevant here and of much importance to all consequent analysis: on the one hand, philosophy seeks for the self-evident and is ultimately based on what is self-evident, yet in order to proceed further, it needs a powerful and fertile imagination which could present to the mind's eye all logical possibilities and viable alternatives that might be taken into account in the process of philosophical quest for truth and value.

After this starting point, a second distinction is made – that between visual (imaginative, figurative, analogical) thinking and discursive (analytical, logical) thinking. Some examples from the philosophy of Heraclitus and Plato are presented in order to show that the first Western philosophers, the ancient Greeks, were already fully aware both of the dangers and creative possibilities inherent in the workings of human

imagination. The author, discussing the specificity of the workings of visual (imaginative) thinking, examines in this context the semantical affinity of such Lithuanian words (based on the same root) as *vaizdas* (“view, image”), *atvaizdas* (“image, icon”), *pavyzdys* (“example, simile, paradigm”), *provaizdis* (“model, paradigm”), *vaizduotė* (“imagination, fantasy”), *akivaizdybė* (“the self-evident”), and so on. He also draws attention to the semantic relation between two Greek words, *phainomenon* (“phenomenon”) and *phantasia* (“fantasy”), both sharing the same root with the Greek word *phōs* (“light”). The author also turns attention to the fact that the philosophical analysis of the difference between the workings of *phantasia* (fantasy, fantastical imagination aiming at sheer simulation) and those of *eikasia* (essentially mimetic imagination that aims at truthful representation) is first encountered already in Plato’s *Sophist*. Plato’s analysis of that difference has never lost its relevance. The semantic relation between *eikasia* (essentially truthful mimetic imagination) and *eikōn* (icon, iconic image) is also mentioned. It is shown that this relation is conceptually similar to and culturally reminiscent of the relation between Latin words *imaginatio* (imagination) and *imago* (image). It is argued that the power of imagination is, so to speak, *passively active* and therefore may be viewed as situated somewhere between the *active* power of philosophical *theōria* (and all waking states of consciousness in general) and the *passivity* of dreaming (and all dreamlike states of consciousness in general). The point is made that imagination, sharing in both the spontaneity characteristic of dreaming and dreamlike states of consciousness, on the one hand, and the mental discipline characteristic of waking states, especially philosophical *theōria* itself, on the other hand, is very conducive to creativity in general and, consequently, to philosophical creativity in particular.

The role of imagination in the process of cognition and knowledge acquisition is also briefly mentioned. In this context the Stoic notion of cataleptic fantasy, or cataleptic imagination (*katalēptikē phantasia*) is brought to the fore, as well as a somewhat conceptually related term of Medieval (especially Thomistic) epistemology, namely, *reversio* (or *conversio*) *ad phantasmata*. The Thomistic understanding of knowledge acquisition by way of abstraction (which involves mind’s *reversio ad phantasmata*) is contrasted with Augustinian understanding of the knowledge acquisition process based on the notion of illumination. The role of imagination in the works of Neoplatonists is also very briefly mentioned.

The conclusion is drawn that the notion of imagination, as it was understood in Classical Antiquity and the Middle Ages, appears to be multi-faceted to the extreme and sometimes even self-contradictory. Despite its vagueness and inherent ambivalence, it is a very helpful notion. It might be said that without a much deeper understanding of the role of imagination in the beginnings of Western philosophy we cannot adequately understand the very origins of Western philosophical tradition.